

ΜΥΚΟΝΟΣ 2009

ΜΕΛΕΤΕΣ
ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΜΥΚΟΝΟ
ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
& ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΥΚΟΝΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ & ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΚΔΕΠΑΜ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑΣ

**ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΜΥΚΟΝΟ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
& ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ**

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΥΚΟΝΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ & ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΚΔΕΠΑΜ
ΚΟΙΝΩΦΕΛΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΜΥΚΟΝΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΜΥΚΟΝΟΣ 17^{ος}-18^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ
ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΜΙΑΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Το νερό σπανίζει το καλοκαίρι. Ένα μεγάλο πηγάδι υδρεύει όλη την πόλη της Μυκόνου, που είναι η μοναδική στο νησί και έχει μόνον 3.000 ψυχές. Σε κάθε άνδρα που βλέπει κανείς αντιστοιχούν τέσσερις γυναίκες, που ξαπλώνουν συχνά στους δρόμους ανάμεσα στους χοίρους¹.

Η Μήλος κατοικείται από φτωχούς ανθρώπους που τα σπίτια τους δεν διαφέρουν από τις φυλακές μας παρά μόνο στο ότι έχουν τη δυνατότητα να μπαίνουν και να βγαίνουν όποτε τους αρέσει².

Εισερχόμενος δ' εντός των χωρίων [της Τήνου], ων αι οδοί είναι προς τούτοις σχεδόν πάσαι λίαν στεναί και συχνάκις πολύ ρυπαραί, διατίθεσαι δυσαρέστως, όταν θεωρήσης πανταχόθεν εκείνους τους σταθμούς των χοίρων, όθεν αναδίδονται αναθυμιάσεις δυσώδεις μολύβουσαι τον ατμοσφαιρικών αέρα³.

Τα τρία παραπάνω αποσπάσματα είναι γραμμένα από τρία διαφορετικά πρόσωπα, τρεις επιστήμονες της εποχής τους που γνώρισαν τις Κυκλάδες στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Το πρώτο γράφτηκε από τον Γάλλο φυσιοδίφη J. Pitton de Tournefort που επισκέφτηκε τη Μύκονο το 1700, το δεύτερο από τον Σουηδό βοτανολόγο Fr. Hasselquist που επισκέφτηκε τη Μήλο στα μέσα του 18ου αιώνα, και το τρίτο από τον Τηνιακό γιατρό Μάρκο Φίλιππο Ζαλλώνη που το 1809, εγκατεστημένος πλέον στο Παρίσι, εξέδωσε ένα βιβλίο για τις συνθήκες υγιεινής της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Οι μαρτυρίες αυτές δεν συνάδουν ίσως με την τουριστική, εξιδανικευμένη εικόνα των πάλλευκων σπιτιών και των πανέμορφων πεντακάθαρων οικισμών του Αιγαίου, που κυριάρχησε και εμπεδώθηκε –με τη συνδρομή της λογοτεχνίας και

1. J. PITTON DE TOURNEFORT, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους*, μετάφραση Μάκης και Μυρτώ Απέργη, Ηράκλειο 2005, 310.

2. FR. HASSELIQUIST, *Voyageurs dans le Levant, dans les années 1749, 50, 51 et 52*, Παρίσι 1769, 26 (μετάφραση του αποσπάσματος βλ. Α. ΛΕΝΤΑΚΗΣ, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1974, 44-45).

3. Μ. ΖΑΛΛΩΝΗΣ, *Ιστορία της Τήνου*, μετάφραση και σχόλια Δ. Μαυρομάρας, Αθήνα 1888 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1997), 80.

των τεχνών— στις συνειδήσεις μετά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Κρίσεις σαν και αυτές όμως είναι συνήθεις σε Ευρωπαίους περιηγητές, οι οποίοι, σοκαρισμένοι συχνά από την κατάσταση που συναντούν, περιγράφουν με μελανά χρώματα τις συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης στις πυκνοδομημένες Χώρες των Κυκλάδων. Είναι ενδιαφέρον ότι ένας από τους καλύτερους γνώστες και μελετητές του ελληνικού χώρου κατά τον 19ο αιώνα, ο γεωγράφος Αντώνιος Μηλιαράκης, αναφερόμενος το 1901 στην Κίμωλο, κάνει την αδιανόητη για τα σημερινά μέτρα έκκληση: «Ευχής έργον ήθελεν εἶσθαι, αν υπό της δημοτικής αρχῆς εὐρίσκετο τρόπος να εγκαταλειφθῆ το Κάστρον υπό των ενοίκων και κατεδαφισθῆ ἄρδην, ὅπως ἐπί του χώρου τούτου οικοδομηθῶσιν εὐάεροι οἰκίαι εν ωρισμένῳ σχεδίῳ. Σήμερον οι κάτοικοι του Κάστρου οἰκοῦσιν υπό ανθυγιεινεστάτους ὄρους, [...] αι τρώγλαι ας οἰκοῦσι εἶναι στεναί ἀνήλιοι, υγραί άνευ αερισμοῦ και επαρκούς φωτός, ἄτε φωτιζόμεναι και αεριζόμεναι εκ μόνης της θύρας»⁴.

Η πυκνή, λοιπόν, διαπλεκόμενη δόμηση, οι στενοί δρόμοι προσπέλασης και επικοινωνίας, οι παρόμοιοι τύποι μικρών σε μέγεθος σπιτιών, που συχνά αποτελούνται από δύο ορόφους, καθώς και μια γενικότερη αίσθηση οικονομίας του χώρου και εκμετάλλευσης κάθε σπιθαμής γης εντός του αρχικού οχυρού πυρήνα, κυριαρχούσαν στη χώρα της Μυκόνου, όπως και των άλλων Κυκλάδων. Οι κακές συνθήκες υγιεινής, ο ελλιπής εξαερισμός και φωτισμός, η συμβίωση ανθρώπων και ζώων σε διπλανά δωμάτια, η απουσία δικτύων αποχέτευσης και χώρων συγκέντρωσης των —λιγοστών έστω— σκουπιδιών, ο συνωστισμός πολλών ανθρώπων σε μικρά κτίρια που σχεδόν στερούσαν χώρων αύλησης, αλλά —από την άλλη πλευρά— και η εύρεση ιδιοφυών, πρωτότυπων αρχιτεκτονικών λύσεων, αποτελούσαν μερικά από τα χαρακτηριστικά της κατοικίας των περισσότερων τουλάχιστον κατοίκων, και διαμόρφωναν όρους διαβίωσης που διέφεραν ριζικά από τη μεταγενέστερη ειδυλλιακή πρόσληψη της ζωής τους.

Η οικιστική αυτή συγκρότηση δημιουργούσε όρους και ανάγκες πόλης ακόμα και σε νησιωτικούς οικισμούς που δεν τις δικαιολογούσε το μικρό μέγεθός τους. Ώθησε έτσι στη δημιουργία πλέγματος κανόνων που καθόριζαν τους όρους οικοδόμησης, ανοικοδόμησης ή επέκτασης των κατοικιών, και στη δημιουργία σειράς ρυθμίσεων

4. ΑΝΤ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Κίμωλος*, Αθήνα 1901, 11-12.

που απέβλεπαν στην εύρυθμη λειτουργία και διαχείριση των ιδιωτικών και δημόσιων χώρων. Η κοινοτική παρέμβαση εκδηλωνόταν τόσο μέσω γενικών κατευθύνσεων που ενσωματώνονταν στο εφαρμοζόμενο εθιμικό δίκαιο όσο και μέσω των ειδικών αποφάσεων των τοπικών κριτηρίων που καλούνταν κάθε φορά εν θερμώ να δώσουν λύση σε ποικίλης φύσης διαφωνίες μεταξύ των γειτόνων. Τα προβλήματα που προέκυπταν από την εφαρμογή του δικαίου της οριζοντίου ιδιοκτησίας και από τη χρήση των μεσοτοιχιών είναι ανάμεσα σε εκείνα που απασχολούσαν με μεγάλη πυκνότητα τα τοπικά κοινοτικά δικαστήρια. Η ανάγκη αυτή δημιουργίας κανόνων συμβίωσης, που επιτεινόταν από την ασφυκτική δόμηση, αποτέλεσε, νομίζω, έναν ισχυρό παράγοντα ενίσχυσης του παρεμβατικού και ρυθμιστικού ρόλου των νησιωτικών κοινοτήτων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς ενέπλεξε τις κοινότητες σε έργα που ξεπερνούσαν τα συνηθισμένα, που σχετίζονταν με τη διαχείριση και τη διανομή των φορολογικών βαρών⁵.

Από τη Μύκονο σώζεται ένα σπουδαίο ντοκουμέντο, το οποίο το δημοσίευσε, μαζί με σειρά άλλων μυκονιάτικων εγγράφων, στις αρχές του 20ού αιώνα ο παραγωγικός Κυκλαδίτης ιστοριοδίφης Περικλής Ζερλέντης⁶. Το τεκμήριο αυτό, παρότι δεν έχει αναδειχθεί στο βαθμό που θα του άξιζε από την ιστοριογραφία, νομίζω ότι αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά τεκμήρια της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Πρόκειται για την ταρίφα της Μυκόνου, ένα ζωντανό και πρωτότυπο κείμενο, που σε μια πολύ πρώιμη εποχή –στα μέσα του 17ου αιώνα– καθορίζει τους ειδικούς όρους και τις συνθήκες λειτουργίας της υπό οθωμανική κυριαρχία μυκονιάτικης κοινωνίας. Η «ταρίφα» περιλαμβάνει σειρά από αναλυτικούς κανόνες που καθορίζουν τους όρους κοινωνικής συμβίωσης, τη λειτουργία της τοπικής αγοράς, τις σχέσεις γειτονίας, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και κληρονομιάς, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις που βαρύνουν όσους μετέχουν στο «κοινό» της Μυκόνου. Δεν είναι της ώρας να αναπτυχθεί η σημασία του κειμένου αυτού για την ιστορία του δικαίου ή να ανιχνευτούν οι πηγές

5. Γενικότερα για τις σχετικές ρυθμίσεις βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17ος-αρχές 19ου αι.», *Μνήμων* 23 (2001), 37-65, όπου και βιβλιογραφία για το θέμα.

6. Το έγγραφο το δημοσίευσε δύο φορές ο Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, «Παναγιώτης Νικουσίσιος και Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Άρχοντες Μυκονίων», *Νησιωτική Επετηρίς* 1 (1918), 216-219, και *Σύστασις τοῦ κοινού των Μυκονίων*, Ερμούπολη 1924, 19-23. Στην πρώτη δημοσίευση δίνει χρονολογία 26 Οκτωβρίου 1647 και στη δεύτερη 26 Οκτωβρίου 1649.

έμπνευσης και οι επιδράσεις του. Ένα ανάλογο, εξαιρετικά ενδιαφέρον κοινοτικό κείμενο, που συντάχθηκε την 1η Μαρτίου 1819 και δημοσιεύτηκε μόλις πρόσφατα από τον Παναγιώτη Κουσαθανά, επιβεβαιώνει τα παλαιά θεσπίσματα, προβαίνει όμως και σε τροποποιήσεις ή εισάγει και νεωτερισμούς, το εύρος των οποίων θα μπορούσε να αναδείξει μία συγκριτική μελέτη τους⁷.

Στο σημείο αυτό ας σταθούμε ενδεικτικά σε δύο τρία σημεία, από τη σειρά των κανονιστικών ρυθμίσεων που περιέχει η ταρίφα του 1649⁸.

Καταρχήν το πρώτο «άρθρο» της αναφέρεται στη σύσταση ενός συστήματος τοπικής διακυβέρνησης που λειτουργεί με κανόνες κοινωνικού ελέγχου και απόδοσης ευθυνών. Θα τολμούσε να πει κανείς με κανόνες δημοκρατικούς, παρότι βέβαια κάτι τέτοιο αποτελεί αναχρονισμό για την εποχή και για τις συνθήκες που συντάχθηκε το κείμενο: «Αρχή `ναι παλαιόθε απ' ότες εμπιτάρισε [: κατοικήθηκε] το νησί μας ότι να βάνομε γερόντοι κι όποτε δε μας αρέσουσι να τις εβγάνομε να βάνομε άλλους».

Και κατόπιν σημειώνονται μερικές από τις διατάξεις που εντυπωσιάζουν με τη λεπτομέρεια και την ευθυβολία τους στη διαχείριση της καθημερινότητας των κατοίκων:

«Όστις βλασφημήσει το όνομα του Θεού να πλερώνει γρόσια σαράντα και να παίρνει ξυλιές είκοσι».

«Όποιος ήθελεν κλέψει γη πρόβατο γη κριθάρι γη ρούχα γη άλλον τίπετις να είναι στο χέριν της κρίσης να τονε παιδέψει ως θέλει».

«Όποιος έχει σκάρσο στατέρι [: σκάρτο καντάρι] και πιάσει το η κρίση να είναι κοντενάδος [: καταδικασμένος] ό,τι θέλει φανεί της κρίσης».

«Όποιος ήθελε έμπει σε κήπο γη σε καλοκαιρ'νό [: χωράφι με καλοκαιρινές καλλιέργειες] να παιδεύεται ως κλέφτης».

«Όποιος πάγει να ξεγλυκάνει [: ουρήσει] στο περιβόλι κοντά στο πηγάδι γη στην πόρτα να πλερώνει γρόσι ένα».

Λεπτομερείς ρυθμίσεις όπως οι παραπάνω δείχνουν ότι έχουμε να κάνουμε με μία κοινωνία οργανωμένη που λειτουργούσε με κανόνες. Αν σταθούμε μόνο στο ζήτημα του δομημένου χώρου στον οικισμό της Μυκόνου, θα δούμε πληθώρα δικαστικών αποφάσεων των τοπικών κριτηρίων που θέτουν κανόνες στην οικοδόμηση

7. Το κείμενο του 1819 το έχει δημοσιεύσει ο Π. ΚΟΥΣΑΘΑΝΑΣ, *Παραμυλητά*, τ. Α', Αθήνα 2002, 17-21.

8. Ακολουθείται εδώ η πρόσφατη, με αποκατεστημένη ορθογραφία, επανέκδοση του κειμένου, που έγινε από τον Π. ΚΟΥΣΑΘΑΝΑ, *Παραμυλητά*, ό.π., 24-26.

και καθορίζουν τη θέση των σπιτιών, τα όρια και το πλάτος των δρόμων. Από το πλήθος των σχετικών εγγράφων αναφέρουμε ενδεικτικά τρία παραδείγματα⁹.

– Σε δικαστική απόφαση του 1817 αποφασίζεται το γκρέμισμα φούρνου διότι η τούρλα του (: ο χώρος από το καμίνι έως την οροφή), όταν ανακαινίστηκε, μεγάλωσε και κατέλαβε τμήμα του δρόμου¹⁰.

– Σε δικαστική απόφαση του 1687 ιδιοκτήτης «μαγαζέ» διεκδικεί και λαμβάνει αποζημίωση για τις καταστροφές που υπέστη από την κατάρρευση πλημμελώς συντηρούμενου ανωγίου σπιτιού, το οποίο ανήκε σε άλλον ιδιοκτήτη και ήταν κτισμένο πάνω από την αποθήκη. Ο ιδιοκτήτης του ανωγίου ξεσκέπασε το σπίτι και δεν μερίμνησε να επιδιορθώσει τη στέγη, παρά τις επισημάνσεις των γειτόνων ότι κινδύνευε με κατάρρευση. Τελικά, όπως αναφέρεται στο σχετικό έγγραφο: «Αυτός δε αμέλειαν νικώμενος ή και κατ' άλλον τρόπον, όπου ηξεύρει αυτός, δεν το έφτειασε έως και τώρα τον χειμώνα, όπου επέρασεν όπου εγκρέμνισεν το σπίτι και εκάλασεν του μισέρ Τζαννή τρία βουτζά [= Βαρέλια] κρασί και έτερες ζημίες πολλές»¹¹.

– Άλλη δικαστική απόφαση του 1740 εξετάζει το ζήτημα της εξασφάλισης πρόσβασης στις υπερυψωμένες οικοδομές και της διάνοιξης θυρών και παραθύρων¹². Εδώ η Θεοδώρα Φούσκη, ιδιοκτήτρια «ταράσας», αποφάσισε να κτίσει σε αυτήν και ζήτησε να κάμει «πόρτα διά να περνά από την σκάλα» του γειτόνά της Γιαννάκη Παγανή. Ο τελευταίος εναντιώθηκε, επικαλούμενος το γεγονός ότι από παλαιά η χρήση της σκάλας αυτής ανήκε αποκλειστικά στο δικό του σπίτι («είναι σήμεραν υπέρ τοις εκατόν χρόνοι ο ήτον σκάλα του σπιτιού του, μοναχού και των δωμάτων»), όπως αναφέρει χαρακτηριστικά. Οι επίτροποι της κοινότητας ζήτησαν τη συνδρομή και άλλων προσώπων, και, αφού όλοι

9. Νομικοί που ασχολήθηκαν με την ιστορία του δικαίου έχουν δημοσιεύσει σημαντικές συλλογές με δικαστικές αποφάσεις της Μυκόνου και έχουν αναδείξει τη σημασία του υλικού αυτού για τη γνώση της ιστορίας του δικαίου που εφαρμόστηκε στον ελληνικό χώρο. Ενδεικτικά: Ι. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, «Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 7 (1957), 20-154, Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 27-28 (1980-1981), Αθήνα 1985, 3-257.

10. Το έγγραφο δημοσιεύεται από τον Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου*, έγγρ. 204, 220-221.

11. Το έγγραφο δημοσιεύει ο Ι. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας*, έγγρ. 35, 119-120.

12. Για τα σχετικά θέματα βλ. και την πρόσφατη μελέτη της Β. ΤΟΥΡΠΤΣΟΓΛΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Περίγραμμα Βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών. Από τον Ιουσιπιανό στον Αρμενόπουλο και η προβολή τους στη νομοθεσία του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1998.

μαζί διενήργησαν αυτοψία στο ακίνητο, αποφάσισαν ομόφωνα η ιδιοκτήτρια της «ταράσας» «να μην ημπορή να κάμη αγνάπια του Γιαννάκη του σπιτιού ούτε πόρτα ούτε πορτοπούλα». Επιτρέπουν όμως στη Θεοδώρα «να κάμη ένα παράθυρον ορδινάριον από το αγνάπτιον του Γιαννάκη, μα να το κάμη σε τόπον υψηλόν γη οπού να μην είναι η θεωρία του μέσα εις το σπίτι του Γιαννάκη διά φύλαξιν των πραγμάτων της τιμής»¹³.

Η απόφαση αυτή, μία ανάμεσα σε εκατοντάδες που έχουμε την τύχη να έχουν σωθεί από τη Μύκονο, δείχνει μία κοινωνία που λειτουργεί εύρυθμα: προστατεύεται η περιουσία, είναι σεβαστή και κυρίαρχη η ιστορική μνήμη (τα από παλαιά δηλαδή ισχύοντα και τα ειωθότα), οι αποφάσεις των κοινοτικών δικαστηρίων λαμβάνονται αφού προηγηθεί αυτοψία κ.λπ. Η τελευταία μάλιστα επισήμανση της κοινοτικής απόφασης είναι, νομίζω, ενδεικτική της νοοτροπίας των κατοίκων σχετικά με τα ζητήματα «ηθικής τάξης» και της πρόνοιας που λάμβαναν προκειμένου να διασφαλιστεί το αθέατο του ιδιωτικού χώρου.

Παίρνοντας αφορμή από το θέμα της τελευταίας απόφασης, θα μιλήσουμε με συντομία για τη μυκονιάτικη κατοικία του 17ου και του 18ου αιώνα. Τα γενικά χαρακτηριστικά του κυκλαδίτικου και ειδικά του μυκονιάτικου σπιτιού, με βάση τα ίδια τα σωζόμενα κτίρια, έχουν αποτελέσει αντικείμενο της πλούσιας αρχιτεκτονικής έρευνας¹⁴. Οι γραπτές πηγές της εποχής αντίθετα είναι φειδωλές σε περιγραφές. Βασικό δεδομένο είναι ότι ίσχυε η κατ' ορόφους ιδιοκτησία, καθώς ο πρώτος, ο δεύτερος όροφος, όπως και η ταράτσα, μπορούσαν να ανήκουν ως ανεξάρτητα αγαθά σε διαφορετικούς ιδιοκτήτες, οι οποίοι είχαν επί αυτών πλήρη δικαιώματα ιδιοκτησίας.

Όσον αφορά την αξία των σπιτιών, θα αναφερθούμε με συντομία στα πορίσματα που προκύπτουν από την εξέταση 1.850 περίπου πράξεων αγοραπωλησιών ακινήτων που χρονολογούνται από το 1627 μέχρι το 1700¹⁵. Σύμφωνα με τα τεκμήρια αυτά λοιπόν:

– Η αξία του κατωγιού ήταν κατά μέσο όρο περίπου 40% μικρότερη από εκείνη

13. Το έγγραφο δημοσιεύεται από τον Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου*, έγγρ. 175, 183-184.

14. Για τη Μύκονο βλ. ενδεικτικά ΑΡ. ΡΩΜΑΝΟΣ, *Μύκονος*, Αθήνα 1983. Για τους τύπους των νησιωτικών σπιτιών βλ. την πρόσφατη αναλυτική καταγραφή στη μελέτη των Κ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, ΑΙΚ. ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ-ΚΡΕΜΕΖΗ, Μ. ΦΙΝΕ, *Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο. Η γενική αρχιτεκτονική διάρθρωσή του και η τυπολογία της μέσα από αντιπροσωπευτικά σχέδια*, Αθήνα 2001.

15. Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, 130-133.

του ανωγίου. Η διαφορά αυτή στην αξία μεταξύ ανωγίου και κατωγίου επιβεβαιώνεται και από τα κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα, όπου οι φορολογούμενοι κάτοχοι κατωγίων υποχρεούνται να καταβάλλουν για το ακίνητό τους μικρότερο ποσό από τους κατόχους ανωγίων¹⁶. Η ανώτερη αξία των ανωγίων εντοπίζεται επίσης και έναν αιώνα μετά, στο β' μισό του 18ου αιώνα, από δείγμα πωλητήριων εγγράφων των ετών 1776-1779¹⁷. Η σημαντική αυτή διαφορά οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η ποιότητα ζωής των κατοίκων των κατωγίων ήταν πιο υποβαθμισμένη, καθώς ασφυκτιούσαν από την πυκνή δόμηση, είχαν χειρότερο εξαερισμό και ηλιασμό, υφίσταντο τις ακαθαρσίες και τις οσμές, και γειτνίαζαν πιο άμεσα με αποθήκες ή χώρους σταβλισμού (βλ. και Πίνακα 1 του παραρτήματος).

– Η τιμή του οικοπέδου αντιστοιχούσε στο 1/3 περίπου της αξίας μιας μέσης διώροφης οικοδομής (βλ. Πίνακα 1, σ. 26 του παρόντος).

– Από τα στοιχεία των φορολογικών καταστίχων του 17ου και 18ου αιώνα προκύπτει μάλλον ότι υπήρχε επάρκεια οικιών. Υπάρχει έντονη διασπορά των σπιτιών σε μεγάλο αριθμό ιδιοκτητών. Αυτή επιβεβαιώνεται και από τα ποσοτικά στοιχεία που προέκυψαν από την επεξεργασία ενός φορολογικού καταστίχου που χρονολογείται γύρω στο 1680. Πράγματι μικρός αριθμός οικογενειακών μερίδων –το 8% του συνόλου– φέρεται να μην έχει σπίτι στον οικισμό του νησιού. Ισχυρή είναι η παρουσία των οικογενειακών μερίδων στις οποίες έχουν εγγραφεί ένα ή δύο σπίτια, ενώ περίπου το 22% των κατοίκων φέρονται να είναι ιδιοκτήτες τριών ή περισσότερων σπιτιών. Η εικόνα είναι διαφορετική όταν εξετάζουμε τις αγροτικές. Εδώ περίπου ο μισός πληθυσμός εμφανίζεται να μην διαθέτει τέτοιο αγροτικό κτίσμα, σε σημαντικό όμως αριθμό οικογενειακών μερίδων –που αγγίζει το 30%– έχουν εγγραφεί τρεις ή περισσότερες αγροτικές. Παρότι οι φορολογικές μερίδες των κοινοτικών καταστίχων δεν αντιστοιχούν απολύτως σε οικογένειες, τα αριθμητικά αυτά δεδομένα δείχνουν ότι στη Μύκονο στα τέλη του 17ου αιώνα σχεδόν κάθε οικογένεια διέθετε ένα τουλάχιστον σπίτι εντός της Χώρας και το ήμισυ περίπου των κατοίκων και ένα δεύτερο σπίτι, μια αγροικία, κοντά στις καλλιεργήσιμες γαίες της, για την υποστήριξη των αγροτικών της εργασιών (βλ. Πίνακα 2 του παραρτήματος, σ. 26).

16. Βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μύκονος*, 160.

17. S. LAZARI, «Economies et sociétés des îles de la mer Egée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Myconos», δακτ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1989, 155-157.

– Οι μνείες σπιτιών στα δικαιοπρακτικά έγγραφα περιορίζονται κατά κανόνα μόνο στην απλή δήλωση αν το σπίτι ήταν «ανώγι» ή «κατώγι», χωρίς να υπεισέρχονται σε άλλες λεπτομέρειες για τον αριθμό δωματίων, το εμβαδόν ή τη διαρρύθμισή τους. Σπανίως οι ειδικές ανάγκες των πωλητήριων πράξεων αναγκάζουν τους συναλλασσόμενους να επιχειρούν αναλυτικότερες περιγραφές, οι οποίες αναδεικνύουν τον συνωστισμό ιδιοκτησιών και ιδιοκτητών. Επομένως και οι μέσοι όροι των τιμών πώλησης δηλώνουν περισσότερο τάξη μεγέθους παρά μία ακριβή χρηματική αποτίμηση. Ο μέσος όρος της τιμής πώλησης ενός κατωγίου ήταν περίπου 16 ρεάλια και ενός ανωγίου 26, την ώρα που ένα αμπέλι κόστιζε 14 ρεάλια, ένα χωράφι 5, ένας ανεμόμυλος 160, μία αγελάδα 12 και ένα πρόβατομισό¹⁸.

– Ανάλογη έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις πωλήσεις ακινήτων σε ένα άλλο νησί των Κυκλάδων, τη Σαντορίνη, και πάλι με βάση τα εκεί συμβόλαια πωλήσεων, έδειξε ότι οι τιμές των σπιτιών στα δύο νησιά δεν διαφέρουν σημαντικά. Παρατηρείται μάλιστα σημαντική πύκνωση στις ίδιες ομάδες τιμών πώλησης, ιδιαίτερα σε αυτές μέχρι 20 ρεάλια που αντιπροσωπεύουν και στα δύο νησιά το 70% περίπου των πωλήσεων (βλ. Πίνακα 3 του παραρτήματος, σ. 27).

Ακόμα πιο φειδωλές είναι οι περιγραφές για τις αγροικίες, που χρησίμευαν ως δευτερεύουσα κατοικία, τόπος διαμονής κατά τη θερινή περίοδο και χώρος αποθήκευσης της σοδειάς και των γεωργικών εργαλείων. Η συνήθεια απαντά κυρίως στα νησιά εκείνα που είχαν έναν μόνο βασικό οικισμό. Στις μυκονιάτικες πηγές καταγράφονται ως κατοικίες και είναι ακίνητα μεταβιβαζόμενα και φορολογήσιμα (ένα παράδειγμα της παρουσίας των «κατοικιών» στα φορολογικά κατάστιχα του νησιού αναλύεται στον Πίνακα 4 του παραρτήματος, σ. 27).

Τα κτίσματα αυτά, με έναν ή—σπανιότερα—δύο το πολύ χώρους, κτισμένα συνήθως σε πλαγιές λόφων, συνιστούν μέχρι σήμερα χαρακτηριστικό κόσμημα του κυκλαδίτικου τοπίου και των τουριστικών φυλλαδίων. Φαίνεται ότι όσοι ζούσαν τότε σε αυτά δεν είχαν ακριβώς αυτήν την αντίληψη. Ακόμα και στα 1920 ο γιατρός και μελετητής της ιστορίας της Κέας Ιωάννης Ψύλλας, νομίζω με κάποια δόση υπερβολής, έγραφε απηχώντας μήνυμα του κοντινού του παρελθόντος: «Ο γεωργικός πληθυσμός εκατοί-κει εις αθλίους στάβλους μάλλον για ζώα καταλλήλους, εις τους οποίους γονατίζουν

¹⁸ Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μύκονος*, 274-274 και 422-425.

και έρπων εισήρχετο διά την χαμηλότητα της εισόδου, το οποίον τρόπον τινά υπενθύμιζεν εις αυτόν εισερχόμενον και εξερχόμενον ότι δεν πρέπει να σηκώσει κεφάλι»¹⁹.

Ανεξάρτητα όμως από την ποιότητα των οικοδομημάτων, το σύστημα αυτό μετοίκησης για κάποιους μήνες του χρόνου στις αγροικίες κατηγορήθηκε από μελετητές του 19ου αιώνα διότι θεωρήθηκε ότι οδηγούσε σε κοινωνική απομόνωση τους κατοίκους, δυσχέρανε την πρόσβαση των παιδιών στην εκπαίδευση και υποβάθμιζε συνολικά την ζωή τους²⁰. Παρ' όλα αυτά γνώρισε μεγάλη διάδοση και επέδειξε αντοχή στο χρόνο, καθώς εξυπηρετούσε βασικές ανάγκες των νησιωτών. Η ύπαρξη μιας δεύτερης, εκτός πόλης, κατοικίας συνδεόταν με το ζήτημα της έλλειψης ασφάλειας που βίωναν τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι κάτοικοι των νησιών, η οποία και τους εξανάγκαζε να συσπειρώνονται σε έναν σφικτά δομημένο, προστατευμένο οικισμό. Επίσης η απουσία σημαντικού μέρους του πληθυσμού από τις Χώρες κατά τους θερινούς μήνες λειτουργούσε ανακουφιστικά γι' αυτές, όταν οι υψηλές θερμοκρασίες επιδεινώναν τους ήδη επιβαρυσμένους όρους διαβίωσης. Παράλληλα οι αγροικίες αποτελούσαν για τους αγρότες μια βάση εγκατάστασης κοντά στα κτήματά τους που εξυπηρετούσε την επικοινωνία τους με αυτά, η οποία δυσχεραίνονταν, όχι μόνο από τα μέσα μεταφοράς και τους δρόμους της εποχής, αλλά και από το γεγονός ότι ο κατακερματισμός της αγροτικής περιουσίας σε πολλά, μη συνορεύοντα ακίνητα πολλαπλασίαζε τις υποχρεώσεις μετακίνησης.

Ας έλθουμε τώρα σε κάποιες σύντομες παρατηρήσεις που αφορούν στον εξοπλισμό του μυκονιάτικου σπιτιού σε έπιπλα και σκεύη καθημερινής χρήσης. Τα προικοσύμφωνα και οι διαθήκες συνιστούν πολύτιμες πηγές, προσδιορισμένες όμως από τον χαρακτήρα των πράξεων που εξυπηρετούσαν. Δεν συνιστούν έτσι καταγραφές του οικιακού εξοπλισμού, εντούτοις όμως τα τεκμήρια αυτά, νομίζω, επιτρέπουν να σχηματιστεί μια εικόνα για το θέμα.

Προκαταρκτικά είναι αναγκαίο να επισημανθεί το ακόλουθο πρόβλημα. Ο τρόπος που καταγράφονται τα κινητά αγαθά στις γραπτές πηγές και οι συνοπτικές διατυπώσεις που χρησιμοποιούν οι συντάκτες των εγγράφων δεν διευκολύνουν την ταύτιση

19. Ι. ΨΥΛΛΑΣ, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Αθήνα 1920, 212.

20. ΑΝΤ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος, Άνδρος, Κέως*, Αθήνα 1880, 226-228· ΑΝΤ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος, Αμοργός*, Αθήνα 1884, 26-27.

των αντικειμένων, καθώς κατά κανόνα εξαντλούνται σε μια δύο λέξεις, στην απλή απαρίθμηση δηλαδή των αγαθών που μεταβιβάζονται χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις. Παρότι, ειδικά για το μυκονιάτικο ιδίωμα, διαθέτουμε δύο σπουδαία λεξικά, του Παναγιώτη Κουσαθανά και του Σταύρου Μάνεση²¹, η ταύτιση των αγαθών αυτών είναι ενίοτε εξαιρετικά δυσχερής, αφού οι σχετικές λέξεις συχνά δεν είναι πλέον εν χρήσει. Οι δυσκολίες είναι εντονότερες όσον αφορά τα ενδύματα –ιδιαίτερα της γυναικείας φορεσιάς– καθώς οι σχετικές ονομασίες ποικίλλουν, ενώ και η τοποθέτηση της σχετικής θεματολογίας στο περιθώριο μάλλον της ελληνικής ιστορικής έρευνας δεν επέτρεψε στην τελευταία να εφοδιαστεί με αξιόπιστους καταλόγους αντικειμένων, σκευών και ενδυμάτων ταυτισμένων και τεκμηριωμένων με ασφάλεια.

– Ένα γενικό χαρακτηριστικό του τυπικού μυκονιάτικου και γενικότερα νησιωτικού σπιτιού τον 17ο και 18ο αιώνα είναι, νομίζω, η ένδεια. Συχνά στα προικοσύμφωνα καταγράφεται πληθώρα αντικειμένων που μπορεί σε μια πρώτη ματιά να δημιουργήσουν αίσθηση ευπορίας. Αν επιχειρήσουμε όμως να τοποθετήσουμε τα αντικείμενα αυτά μέσα στο σπίτι, αναδεικνύεται νομίζω μια εικόνα πενίας. Φυσικά δεν αναφερόμαστε στις λίγες οικονομικά ισχυρές οικογένειες που ο εξοπλισμός των σπιτιών τους αλλά και ο ρουκισμός, όπως καταγράφεται στα νοταριακά έγγραφα, είναι πιο πλούσιος και πολυτελής. Όμως το μέσο επίπεδο του εξοπλισμού των σπιτιών φαίνεται ότι αντιστοιχούσε σε μία οικονομία που στηριζόταν κατά βάση στη γεωργία και την κτηνοτροφία.

– Η πλειονότητα των μαγειρικών σκευών και των αντικειμένων που κληροδοτούνται μέσω των διαθηκών και των προικοσυμφώνων είναι σε δεύτερη, τρίτη, ίσως και πολλοστή χρήση. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που ανάμεσα στα προικώα αγαθά περιλαμβάνονται τρύπια τηγάνια ή ραγισμένα πιάτα. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι τα προικοδοτούμενα πιατικά ή κουταλοπίρουνα δεν παρέχονται στις συνήθεις σταθερές ποσότητες (εξάδες, δωδεκάδες κ.λπ.), αλλά στον εκάστοτε τυχαίο διαθέσιμο στους γονείς αριθμό (για παράδειγμα δύο πιάτα, τέσσερα πιρούνια κ.ο.κ.).

– Σημαντική είναι η έλλειψη επίπλων. Συνήθως καταγράφονται μόνο στοιχειώδη αντικείμενα επίπλωσης, κάποιο κρεβάτι και σχεδόν πάντοτε μια ή περισσότερες κασέλες, ενώ συχνά μνημονεύεται η κληροδότηση εικόνων και σπανιότερα καθρεπτών.

21. Π. ΚΟΥΣΑΘΑΝΑΣ, *Χρηστικό Λεξικό του ιδιώματος της Μυκόνου*, Ηράκλειο 1996, και ΣΤ. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Ιστορικό λεξικό του μυκονιάτικου ιδιώματος*, επιμέλεια Τζούλια Αντύπα, τ. 1-2, Μύκονος 1997, 2001.

Την εικόνα του φτωχικού εξοπλισμού μεταφέρουν συχνά στις μαρτυρίες τους και οι ξένοι περιηγητές.

— Παρά την ένδεια όμως σε συνθήκη έπιπλα και σκεύη, εντύπωση προκαλεί η εμφάνιση κάποιων μικρών αντικειμένων πολυτελείας (όπως αλατιέρες, πιπεριέρες, κάδρα κ.ά.) εισαγόμενων από τη Δύση²². Η ύπαρξή τους δικαιολογείται, νομίζω, από την ύπαρξη εμπορικών επαφών· παράλληλα όμως και από το κέντρισμα της περιέργειας και την επιθυμία απόκτησης που γεννούσε το πρωτότυπο, το καινούργιο και το διαφορετικό στους κατοίκους των νησιωτικών οικισμών, όπου οι συνθήκες ζωής και κατοίκησης τους προσέδιδαν και αστικά χαρακτηριστικά. Η κατοχή τους είναι όμως αποσπασματική και τυχαία και δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται σε ένα αντίστοιχο επίπεδο ζωής ούτε να αντανακλά ένα ανάλογο μοντέλο κατανάλωσης.

Βεβαίως τα παραπάνω ισχύουν για την πλειονότητα. Το Λαογραφικό Μουσείο Μυκόνου διαθέτει σήμερα ορισμένα εξαιρετικής κατασκευής και ποιότητας έπιπλα που εισήχθησαν στο νησί από τη Δυτική Ευρώπη. Τα έπιπλα αυτά όμως, όπως και άλλα που σώζονται ακόμη σε αρχοντικά σπίτια, δεν αποδίδουν τους μέσους όρους, που τουλάχιστον μέχρι τον ύστερο 18ο αιώνα αντιστοιχούσαν σε μια κοινωνία όπου κυριαρχούσε η αγροτική και κτηνοτροφική οικονομία. Αποτυπώνουν περισσότερο την εικόνα εκείνη της λαμπρότητας και της αίγλης του Αιγαίου που είναι σύμφυτη με την εμπλοκή των Μυκονιατών στο εμπόριο και στις ναυτικές μεταφορές, από τα τέλη κυρίως του 18ου αιώνα, δραστηριότητες που μέχρι την Επανάσταση του 1821 πυροδότησαν την οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Σήμερα πλέον η εικόνα αυτή της πολυτελείας μας είναι περισσότερο οικεία, φαίνεται όμως ότι ελάχιστα αντιστοιχεί στις συνθήκες πενίας στις οποίες για αιώνες κλήθηκαν να επιβιώσουν οι κάτοικοι του νησιωτικού αυτού τόπου.

22. ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (II)», *Τα Ιστορικά* 9 (1988), 231-232.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1

ΑΞΙΕΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΗ ΜΥΚΟΝΟ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΩΛΗΣΗΣ, Β΄ ΜΙΣΟ 17ου ΑΙΩΝΑ

Είδος ακινήτου	Πωλήσεις	Αξία (ρεάλια)	Μέσος όρος (ρεάλια)
Αμπέλι	301	4 472,0	14,9
Περιφραγμένος αγρός	497	7.031,0	14,1
Χωράφι	225	1 078,7	4,8
Σπίτι ανώγι	55	1.441,0	26,2
Σπίτι κατώγι	123	2.029,5	16,5
Σπίτι (χωρίς διευκρίνιση)	41	750,3	18,3
Οικόπεδο	42	250,5	6,0

Πηγή: Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, 132-133, 159.

Πίνακας 2

ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΕΣ

ΣΤΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ ΜΥΚΟΝΟΥ ΚΑΙ ΣΕΡΙΦΟΥ, 17ος-18ος ΑΙΩΝΑΣ

Έτος	ΜΥΚΟΝΟΣ			ΣΕΡΙΦΟΣ		
	Φορολογι- κές μερίδες	Οικίες	Οικίες ανά φορολογική μερίδα	Φορολογι- κές μερίδες	Οικίες	Οικίες ανά φορολογική μερίδα
1680 c.	537	996	1,85			
Τέλη 17ου αι.	636	1.169	1,84			
1754	913	1.584	1,73	194	336	1,73
1781				238	445	1,87
1790				277	551	1,99
1793	864	1.553	1,80			

Πηγή: Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια Εργασίας 27, Αθήνα 2004, 55.

Πίνακας 3

**ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ ΠΩΛΗΣΗΣ ΤΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ
ΣΤΗ ΜΥΚΟΝΟ ΚΑΙ ΤΗ ΘΗΡΑ, Β΄ ΜΙΣΟ 17ου ΑΙΩΝΑ**

Τιμή πώλησης (σε ρεάλια)	ΜΥΚΟΝΟΣ			ΘΗΡΑ	
	Κατώγι	Ανώγι	Σπίτι	Τιμή πώλησης (σε ρεάλια)	Σπίτι
1-10	27,2	20,8	28,6	1-9	29,2
11-20	42,7	33,3	42,8	10-19	38,6
21-30	28,2	22,9	17,9	20-29	14,3
31-40	1,9	10,4		30-39	7,2
41-50			10,7	40-49	2,6
51-60		6,3		50-59	
61-70				60-69	5,3
71-80		4,2		70-79	0,7
81 και άνω		2,1		80 και άνω	1,9

Πηγή: Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μύκονος*, 132-133,159. Μ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Στη Σαντορίνη του 17ου και 18ου αιώνα: αγοραπωλησίες ακινήτων», *Τα Ιστορικά* 17 (1992), 273 (δεν διευκρινίζεται το είδος του σπιτιού που πωλείται).

Πίνακας 4

**ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΙΤΙΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΟΙΚΙΩΝ
ΣΤΙΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ, 1680 ΠΕΡΙΠΟΥ**

Αριθμός σπιτιών	Φορολογικές μερίδες	%	Αριθμός αγροικιών	Αγροικίες	%
0	44	8,2	0	264	49,1
1	182	33,9	1	111	20,7
2	178	33,2	2	116	21,6
3	92	17,1	3	38	7,1
4	29	5,4	4	7	1,3
5	11	2,0	5		
6			6	1	0,2
11	1	0,2			
ΣΥΝΟΛΟ	537	100,0	537	537	100,0

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους, Συλλογή Μυκόνου Κ60, χφ. 134.